

Araştırma/İnceleme:

**Osmanlı Araştırmalarında Yeni Kaynakların Tarihyazımına Katkıları:
Manastırbend Örneği**

Elif BAYRAKTAR TELLAN*

orcid/ 0000-0002-5403-7787

Öz: Bu çalışmada Osmanlı gayrimüslimleri tarafından üretilmiş ve henüz yeteri kadar bilinmeyen kaynakların Osmanlı tarihyazımına ne şekilde katkıda bulunabileceğine bir örnek olarak manastırbend uygulaması ele alınmıştır. Osmanlı döneminde patrikler aracılığıyla Ortodokslara uygulanan bir tür sürgün ve hapis cezası olan manastırbend uygulaması, bu çalışmada Osmanlı arşiv belgelerinin yanı sıra manastır arşivlerinde bulunan yayınlanmış dokümanlarla birlikte kullanılarak incelenmiştir. Osmanlı arşivinde bulunan belgeler sürecin Osmanlı merkezi idaresindeki aşamalarını, karar mekanizmalarındaki süreci ve bu süreçte etkili olan figürleri ortaya koyarken, manastırlarda bulunan yazışmalar bu sürecin devamındaki aşamalar hakkında bilgi verir. Manastırbend uygulamasını tekil olaylar değil bir süreç olarak ele alarak kaynakları analiz eden bu çalışma, on sekizinci yüzyıl ortasından on dokuzuncu yüzyıl ortasına kadar geçen bir zaman dilimi üzerine odaklanarak, Osmanlı Ortodokslarının bu dönemde merkezi idare karşısındaki/içindeki konumunu yeniden değerlendirmekte ve manastır kaynaklarının Osmanlı çalışmalarına sunabileceği katkı potansiyelini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarihyazımı, Manastırbend, Ortodoks Osmanlılar, Patrik, Sürgün

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
elifbayraktartellan@gmail.com

New Sources in Ottoman Studies and their Contribution Historiography: The Case of Confinement to Monasteries

Abstract: This study deals with confinement to monasteries during the Ottoman period as a case study to demonstrate how the sources produced by the Orthodox non-Muslims which have so far remained relatively unknown can contribute to Ottoman historiography. Confinement to monasteries was a kind of punishment of exile and imprisonment applied by the patriarchs to Orthodox people, and this study examines confinement to monasteries through published monastic documents in addition to Ottoman archival materials. The Ottoman documents demonstrate the steps of the procedure in the Ottoman central administration, the decision mechanisms and the actors efficient in this mechanism. On the other hand, the negotiations in the monastic archive documents give information on the following steps. Focusing on a time period from the mid-eighteenth to the mid-nineteenth centuries, this study analyzes the implementation of monastic confinement not on the basis of individual cases but as a procedure, and reconsiders the position of the Ottoman Orthodox vis-à-vis/in the central Ottoman administration, and aims to demonstrate the potential of monastic sources for Ottoman studies.

Keywords: Historiography, Monastic confinement, Orthodox Ottomans, Patriarch, Exile

Extended Summary

Purpose

Historiography on Ottoman non-Muslims has so far been discussed mainly over the issue of privileges and limitations on the jurisdiction of patriarchs. Despite the existence of conflicting approaches, something common in these varying viewpoints is the binary oppositions like Muslims vs non-Muslims, the Patriarchate vs the Ottoman administration *etc.*, which is mostly a problem of sources and methodology. Many contemporary sources including the official documentation of the patriarchs, synod and the patriarchate, letters, notifications and records have remained unexplored, or have been limited to the narrow horizons of ecclesiastical history. Recently, a growing number of historians have started to use these sources in addition to Ottoman archival sources which has also started to influence historiography. The purpose of this study is to demonstrate the potential of these contemporary sources for Ottoman studies through the case study of confinement to monasteries.

Method

In this study, cases of confinement to monasteries during the Ottoman period (mid-18th to mid-19th centuries) will be examined not as individual instances, but as parts of a process. Such an approach will enable us to investigate

the actors efficient in the practice of confinement to monasteries and to analyze the steps and figures in the decision and execution procedure. In addition to Ottoman archival sources, printed documents from monastery archives, basically letters and orders of patriarchs will be used. We will focus on the way the information provided by the monastic documents complement Ottoman documents and how they enable us to see the process involving many silent actors.

Results and Discussion

Confinement to monasteries is a practice that dates to the earliest centuries of the history of Christianity. Recent studies on clerical and lay exiles to monasteries in Late Antiquity and the Medieval period reveal that, the traditional idea that imprisonment as a punishment did not exist before the modern period, needs revision. What does the Ottoman experience of confinement to monasteries has to say? Many kinds of registers prevail in the Ottoman archive, and students of the Ottoman archives are well-aware of this practice. What needs to be explored further is who the agents were in the process of monastic confinement, how the practice was transformed over time, and what this practice says about the institutions of Ottoman non-Muslims and their position in the Ottoman context.

From the mid-eighteenth to the mid-nineteenth centuries, monastic confinement was a very prevalent practice, a punishment of exile and sometimes imprisonment implemented over the Ottoman Orthodox clergymen as well as laymen by the patriarchs. The patriarchs were informed of the misdeeds, and they presented petitions to the Sublime Porte. In their petitions they specified the monastery they required as the place of exile. The monasteries of Mount Athos and Varlaam in Meteora besides others were specified by the patriarchs as places of exile. Upon these petitions, sultanic edicts ordered Ottoman officials to execute the punishments and take the necessary precautions. This part of the story, familiar to many researchers in Ottoman archives, is further supported by documents in the monastic archives. The documents found in monasteries reveal how the patriarchs, backed up by the sultanic orders, regulated the procedure of exile and imprisonment in monasteries. These documents also provide new information on details such as the allowance provided by the patriarchs for the exiled people. More importantly, they clearly reveal the position of the patriarch as a figure in Ottoman administration.

Conclusion

The juxtaposition of administrative and communal documents suggests that by the mid-eighteenth century, the Orthodox patriarchs in Istanbul were agents acting as medium between the Orthodox population and the Ottoman administration. They were not only the religious leaders of the community, but they acted as part of the Ottoman administration. The basis of patriarchal authority stemmed not only from their religious authority, but also from their administrative role in the Ottoman society, i.e. the authority emerging from being part of Ottoman

administration. The collaboration between the Patriarch and the Sultan is evident in the case of monastic confinement, at a time when the Patriarchates were increasingly becoming more institutionalized. This case study further suggests that the documents produced by the Ottoman Orthodox people and institutions -in this case the printed material from monastic archives- offer a new perspective in issues related to the history of the Ottoman non-Muslims in particular, and in Ottoman studies in general.

Giriş

Osmanlı idaresinin gayrimüslimlere yönelik politikaları konusunda mevcut literatürde öne çıkan belirli bakış açılarının bu çalışmalarda kullanılan kaynaklar tarafından büyük ölçüde şekillendirildiğini söylemek mümkündür. Özellikle Osmanlı patriklerinin otoritesi ve imtiyazları meselesinde netleşen ve birbiriyle kimi zaman karşıtlık içinde bulunan temel paradigmalardan ortak özelliği, patrikleri ve buna bağlı olarak Ortodoks halkı, Osmanlı idaresi ve Müslümanlar ile ikili bir karşıtlık içinde konumlandırıyor olmasıdır. Osmanlı gayrimüslimleri konusundaki birçok çalışmada “gayrimüslim-Müslüman”, “Osmanlı idaresi-Patrikhane” gibi karşıtlıklar inşa edilerek “iki tarafın” yalnızca çatışma halinde etkileşimde bulunduğu varsayılmış ve aradaki etkileşim zorunlu bir yöneten-yönetilen ilişkisi bağlamının sınırlarına hapsedilmiştir. Burada göz ardı edilen, Osmanlı toplumsal, idari ve ekonomik tarihi bağlamında toplumun diğer kesimleri gibi Ortodoks Osmanlıların ve kurumlarının da sabit kalmayıp dinamik bir süreçten geçtiği ve gerek kişisel gerek kurumsal bazda bu değişim süreçlerinin sadece pasif değil aktif bir parçası olduğu gerçeğidir. Bu olasılığı göz ardı eden yaklaşımın belirleyicilerinden biri de kullanılan kaynakların kısıtlılığı ve kaynaklara bakış açısı olmuştur. Bu çalışmada Osmanlı döneminde manastırbend uygulaması örneği üzerinden, farklı kaynakların bir arada kullanılmasının ve kaynaklar ışığında yeni sorular sorulup meseleye farklı bir şekilde yaklaşılmasının Osmanlı gayrimüslimlerine dair mevcut literatüre sunabileceği katkının imkânları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Tarih araştırmalarında kaynaklar çalışmanın içeriğini ne ölçüde belirler? Kaynaklara farklı sorularla yaklaşmak kaynakların sınırlılıklarını aşmaya ne derece yardımcı olabilir? Çağdaş kaynaklarla aramızdaki engeller nelerdir ve nasıl aşılabilir? Söz konusu Osmanlı Ortodokslarının tarihi olduğunda çağdaş kaynaklarla tarihçi arasındaki en önemli engel dil problemidir. Yalnızca Rumca değil, Rusça, Sırpça, Bulgarca ve Arapça dahil birçok dildeki yetersizlik bir yana, bu dillerde mevcut kaynakların varlığı dahi henüz ana akım Osmanlı araştırmalarında

¹ Bu çalışma için kullanılan yayınlanmış manastır arşiv kaynaklarına erişimim ARIT (American Research Institute in Turkey) tarafından 2018 yılında sağlanan W.D.E. Coulson and Toni M. Cross Aegean Exchange Program bursu ile Atina’da gerçekleştirdiğim araştırma sayesinde mümkün olmuştur.

yeterince yer bulamamıştır. Öte yandan Osmanlı coğrafyasındaki ulus devletlere miras kalanlar konusunda yapılan çalışmalarda birçok konu yine Osmanlı tarihçiliği bağlamından kopuk bir şekilde ele alınarak yerel tarihçiliğin veya kilise tarihi gibi özel çalışma alanlarının sınırlarında hapis kalmıştır. Son yirmi yıldır özellikle arşiv kaynaklarının hızlı bir şekilde dijitalize edilmesinin de etkisiyle bu kaynaklar tarihçiler için daha ulaşılabilir olmuş ve Osmanlı tarihçiliğinde yer almaya başlamıştır. Örneğin daha çok Ortodoks kilisesi tarihçilerinin ve Osmanlı tarihi çalışan Yunan araştırmacıların yararlandığı fakat bunun dışında çok az araştırmacı tarafından bilinip kullanılan bazı kaynaklar, daha genel anlamda Osmanlı tarihçiliğine yeni katkılar sunacak niteliktedir. Bu kaynakların Osmanlı arşiv kaynaklarıyla birlikte kullanılması sonucu ortaya çıkan çalışmalar son yıllarda Osmanlı Ortodokslarının tarihine yönelik yeni bakış açıları ortaya koymaya başlamıştır. Bu çalışmaların da katkısıyla Osmanlı Ortodokslarını ve kurumlarını Osmanlı idaresi ile karşılık içinde konumlandırın modeller yerine, bunların birbiriyle etkileşim ve iş birliği içinde oldukları ve çok sayıda âmilin geçişken bir şekilde rol aldığı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Gayrimüslimleri Osmanlı ekonomik, idari ve sosyal tarihi içinde konumlandırın bu yeni tablo diğerlerine kıyasla daha fazla boyut ve renk sunmaktadır. Bu yeni yaklaşımın üzerinde etkili olan en önemli metodolojik faktörlerden biri ise kaynakların niteliği ve ele alınma biçimleridir.

Osmanlı çalışmalarında Ortodokslar açısından söz konusu kaynaklar Osmanlı döneminde Rum lisanıyla Ortodokslar tarafından kaleme alınmış olan kilise tarihleri, kronikler, patrik ve sinod tarafından üretilmiş resmî belgeler, mektuplar, kararnameler, yazışmalar ile yerel cemaat ve kilise mahkemesi kayıtlarını içermektedir, fakat yalnızca bunlarla sınırlı değildir. Manastır arşivlerinde bulunan Osmanlı dönemine ait belgelerde ferman ve beratların yanı sıra, Patrikhane'den gönderilen belgeler, manastırlar arası yazışmalar ile diğer mektup ve belgeler de mevcuttur.² Yazılı belgeler dışında, Aynoroz manastırlarında bulunan Osmanlı dönemine ait materyal kültür öğeleri üzerinde yapılan çalışmalar da tarihyazıma çok önemli katkılar sunmaya başlamıştır.³ Bu yazının amacı, söz konusu kaynaklardan manastır arşivlerinde bulunan bir

² Bu kaynaklar konusunda bkz. Alexander J. (2003) The Turkish documents of the Orthodox Christian monasteries as sources for the study of the Ottoman period in Greece. *Balkanlar ve İtalya'da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri* (16-17 Kasım 2000), Ankara, 2003, 1-7. Osmanlı dönemine ait manastır arşiv kaynaklarının yayınlanması konusunda yapılan en önemli çalışmalardan biri Atina'daki Ethniko Idryma Erevnon (National Hellenic Research Foundation, EIE) bünyesinde yapılan yayınlardır. Bu çalışmalarla ilgili daha fazla bilgi ve yayınların bir listesi için bkz. <http://eie.gr/nhrf/institutes/ibr/programmes/apdresearch-en.html> (Erişim tarihi 21 Temmuz 2018). Patmos, Andros ve Girit manastırlarında bulunan Osmanlı belgeleri için bkz. Vatin N., Veinstein G. (2010). *Documents de travail du CETOBAC N°1-Janvier 2010, Les archives de l'insularité ottomane*.

³ Nikolaos Vryzidis'in Osmanlı döneminde Ortodoks din adamlarının kıyafetleri, kumaşlar ve diğer materyal kültür ürünleri üzerinde odaklanan çalışması için bkz. Vryzidis N. (2019). Textiles and Ceremonial of the Greek Orthodox Church under the Ottomans: New Evidence on Hil'ats, Kaftans, Covers, and Hangings. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 6/1 (Spring 2019), s. 61-80.

kısımının Osmanlı arşiv kaynaklarıyla birlikte kullanılmasının Osmanlı tarihyazımına ve Osmanlı Ortodoks tarihine yönelik yaklaşımlara sunabileceği katkıyı manastırbend örneği üzerinden göstermeye çalışmaktır. Manastırbend uygulaması Osmanlı Ortodokslarının bir manastıra sürgün edilip orada bir süre tutulması anlamına gelmektedir. Ortodoks geleneğinde yeri olan bu uygulama Osmanlı döneminde nasıl uygulanmıştır? Süreç farklı kaynaklara nasıl yansımıştır ve buradaki bilgiler birbirini ne derece tamamlamaktadır? Kaynaklardaki verilerin değerlendirilmesi özel olarak manastırbend konusuna, genel bağlamda ise Osmanlı tarihçiliğine hangi yeni sorularla yaklaşılmasına olanak vermektedir? Bu yazıda bu soruların bir kısmına kaynakların sunduğu imkânlar ışığında bir cevap aranacaktır.

Yöntem

Bu çalışmadaki temel metodolojik yaklaşımı, manastırbend uygulamasının örneklerini tekil uygulamalar olarak değil, bir süreç olarak ele almak ve mümkün olduğu ölçüde bu sürecin geçirdiği dönüşümü tarihi bağlam içerisinde analiz etmektir. Uygulamayı bir süreç olarak ele alırken farklı kaynaklara yansıyan şekliyle hangi dönemde nasıl mekanizmalarının işlediği, uygulamayı gerektiren fiillerin neler olduğu ve ne şekilde tanımlandıkları, haberleşme süreci, kararın alınması ve uygulanmasında rol alan görünür ve görünmez aktörler üzerinde odaklanılacaktır.

Çalışmada temel olarak kullanılan çağdaş kaynaklar, Osmanlı merkezi idaresindeki süreci gösteren Osmanlı arşiv belgeleri ile manastır arşivlerinde bulunan yazışmalardır. Kaynaklardaki veriler değerlendirilirken, Osmanlı bürokratik dilinin kalıplarının Osmanlı idari zihniyetine dair ne ifade ettiği ve yüzyıllar içinde gelişen söylemin farklı âmiller tarafından nasıl kullanıldığı üzerinde durulacak, Osmanlı arşiv kaynaklarına ek olarak manastır arşivlerindeki yazışmalar, örneğin patriklerin manastır görevlilerine yazdığı mektupların hikâyelere ne şekilde katkıda bulunduğu ortaya konmaya çalışılacaktır. Farklı kaynakların bir arada kullanılması yerleşik tarihyazımında çizilmiş kesin sınırları bir nebze silikleştirirken aynı zamanda birçok yeni soru ortaya çıkacaktır.

Bulgular

Ortodoks Geleneğinde Manastıra Sürülme

Dünyevi hayattan çekilip günahlardan arınma ve korunmaya hizmet eden manastırlar, ulaşımın kolay olmadığı, yerleşim merkezlerinden uzak yerlerde kurulmuştur. Bu özellik kendi iradesiyle manastır hayatına girenlerin dış dünyadan uzak kalabilmelerine imkân tanırken, iradesi dışında manastırlara

gönderilmiş olanların da toplumdan tecrit edilebilmelerini sağlamıştır. Din adamlarının ve diğerlerinin toplumdan tecrit edilmek amacıyla manastırlara sürgün edilmeleri tarihi süreç bağlamında kefarete duygusuyla bağdaştırılmış ve manastır hayatının bireyi dönüştürme potansiyeli, ıslah kavramıyla ilişkilendirilmiştir.

Hapis cezasının tarih boyunca evrimi konusunda en çok referans verilen çalışmalardan biri olan Michel Foucault'nun 1975 tarihli çalışması "Hapishanenin Doğuşu" kısıtlı bir mekâna kapatılma yoluyla beden üzerinden disiplin kurma yöntemlerinin eskiden beri var olduğunu, fakat birey üzerinde iktidar kurma aygıtına dönüşmelerinin modern dönemde geliştiğini savunur (Foucault, 1992). Modern öncesi dönemde hapis mekânlarının cezanın uygulandığı yerler olarak değil, bekleme döneminde tevkifhane olarak işlediğine dair yaygın kanı ise son dönem çalışmalarda sorgulanmaya başlamıştır. Julia Hillner, Roma dönemi için Jil Harries ve Andrea Lovato, Ortaçağ için Guy Geltner'in son dönem çalışmalarına referans vererek modern öncesi dönemde suç ve ceza uygulamalarının geleneksel olarak kabul gören anlatılardakinden çok daha karmaşık olduğunu öne sürer. Kendisi de çalışmalarında Iustinianus döneminden itibaren Roma ceza hukukundaki dönüşümleri hem seküler yöneticiler hem de din adamlarının bakış açısından inceler (Hillner, 2007; Hillner; 2011; Hillner, 2015; Hillner, Ulrich ve Engberg, 2016). Kilise hukukunda din adamlarının manastırlara sürgün edilmesi ve manastırların kısa süreli gözaltı mekânları olarak kullanılması Roma döneminde yaygın bir uygulamadır. Din adamlarına manastıra kapatılma cezası verilmesi kilise hukukunda ilk defa 506 yılında Agde Konsili'nde yer almış, sonraki konsillerde ayrıntıları netleştirilmiştir (Hillner, 2015: 290-291). Manastırların din adamı olmayan suçluların hapsedildiği mekânlara alternatif oluşturmaya başlaması ve kanunda yer alması altıncı yüzyılda, Iustinianus döneminde başlamıştır. (Hillner, 2007: 206, 208-210) Papa Büyük Gregorius'un mektupları, kendisinin de vermiş olduğu manastıra kapatılma cezasının altıncı yüzyılda artık resmileşmiş olduğunu gösterir (Hillner, 2015: 293; Hillner, 2011). Gregorius ve diğerlerinin verdiği bu cezanın dayanakları arasında konsil kararları ve geleneklerin dışında, Iustinianus döneminde manastır cezasını imparatorluk hukukuna ekleyen yenilikler de bulunmaktadır. Altıncı yüzyılın sonuna gelindiğinde ise manastıra kapatılma din adamı olmayanları da kapsayan ve kefareti de içeren bir ceza haline gelmiştir. (Hillner, 2015: 290-303, Hillner, 2007). Hillner, bu uygulamanın özellikle toplumun üst tabakasını hedeflediğini ve manastırların geleneksel cezalandırma mekânlarına kıyasla şehirli üst tabaka toplumun daha verimli bir şekilde kontrol edilmesini sağladığını öne sürer. (Hillner, 2007: 208) Iustinianus dönemi sonrasında Bizans İmparatorluğu'nda İstanbul ve taşradaki manastırların hapis amacıyla kullanıldığı birçok örnek mevcuttur. Özellikle sekizinci ve onuncu yüzyıllar arasında Bizans İmparatorluğu'nda aristokrat ailelerden ve imparatorluk ailelerinden birçok şahıs manastırlarda tutulmuştur (Hillner, 2007: 237). Hillner hapis cezasının modern dönem öncesinde manastırlardaki öncül uygulamalarına işaret ederken, modern anlamdaki hapishanelerle birebir benzerlik kurmamak konusunda da dikkatli davranır (Hillner, 2011: 470). On dördüncü yüzyılda Venedik idaresindeki Girit

hapishaneleriyle ilgili bir çalışma da yine bu dönemde hukuk sisteminin bir dönüşüm haline olduğu gösterir. Bu dönemde Girit hapishaneleri borcunu ödeyemeyenlerin bekletildiği yerler olarak geleneksel fonksiyonunu devam ettirirken, bir yandan da başka suçların cezalandırılması amacıyla kullanılmaya başlamıştı (Tsougarakis, 2014).

Osmanlı Döneminde Manastırbend Uygulaması

Hıristiyan geleneğinde altıncı yüzyıldan itibaren yer bulan manastıra sürülme cezası, Osmanlı idaresi döneminde de Ortodoks Hristiyanlar için uygulanan bir cezaydı. Manastırbend pratiğinin Osmanlı idaresi boyunca ne şekilde devam ettiğini ve özellikle on sekizinci yüzyıldan itibaren Osmanlı kurumlar tarihi bağlamında nasıl bir fonksiyona sahip olduğunu çağdaş kaynaklar üzerinden değerlendirmek mümkündür. Osmanlı idaresindeki Ortodoks manastırları bugüne kadar ağırlıklı olarak ekonomik fonksiyonları açısından incelenmiştir.⁴ Manastırbend terimi ise Osmanlı arşiv belgelerine aşına olan çoğu araştırmacının belge ve defterlerde karşılaşmış olması muhtemel bir ifadedir ve ceza uygulamaları bağlamında sınırlı derecede ele alınmışsa da Osmanlı idari sistemindeki yerinin bir süreç olarak incelenmesi gereklidir.⁵

Osmanlı ceza hukukunda ehl-i örfün uyguladığı ta'zîr cezaları bağlamında bir mekâna sürgün edilme veya kapatılma türlerinden olan kulebend, kalebend, zindanbend, palangabend, cezirebend gibi uygulamalar mevcuttur (İşbilir, 2016). Bu tür cezalarla ilgili kayıtlara kalebend defterlerinde, ahkâm ve şikâyet defterleri ile perakende belgelerde rastlamak mümkündür. Uriel Heyd, Antik Çağda ve Orta Çağ Avrupa'sında olduğu gibi Osmanlı pratiğinde de özellikle erken dönemde hapis cezasının yaygın olmadığını ve İslam hukukunda yeri olmasına ve fetvalarda da bahsedilmesine rağmen Osmanlı ceza kanunlarında nadiren bahsedildiğini belirtir (Heyd, 1973: 301). Kalebend cezasının on sekizinci yüzyıldan itibaren arttığı ve son yüzyılda oldukça yaygınlaştığı bilinmektedir (Heyd, 1973: 302-303, İşbilir, 2016).

Manastırbend cezası, Osmanlı Hıristiyanlarına patrikleri aracılığıyla uygulanan bir sürgün (nefy) cezasıdır ve kimi zaman kuleye kapatılmayı da (kulebend) içerir. Belgelerde ağırlıklı olarak Rum Ortodoksların, daha az miktarda ise Ermenilerin, patrikleri aracılığıyla bu uygulamaya maruz kaldıklarını

⁴ Bu konuda Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laiou, Alexander Fotic, Heath Lowry, Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke'nin çalışmalarına, manastırların hukuki pozisyonu konusunda ise Evgenia Kermeli'nin çalışmalarına başvurulabilir.

⁵ Kalebend cezasını patriklerin ceza ve yargılama yetkileri açısından ele alan bir çalışma için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, Kalebend Cezası Bağlamında Osmanlı'da Patrikhanenin Yargılama ve Ceza Ehliyeti Üzerine Bazı Notlar", *Dinsel ve Kültürel Farklılıklann Birarada Yaşamasi: İstanbul Tecrübesi* (ed. Mehmet Fatih Arslan, Muhammed Veysel Bilici), İstanbul, Pelikan Basım, 2010.

görmekteyiz.⁶ Tipik bir manastırbend kaydında patrik, divan-ı hümayuna sunduğu arzuhalde kimin, nerede, hangi fiili işlediğini belirttiikten sonra, failin bulunduğu yerden alınıp sürgün yeri olarak belirli bir manastıra götürülmesini talep eder. 1763 yılına kadar arzuhaller patrikler tarafından kişisel olarak sunulurken, Patrik Samuil Hançerli (Samuel Hantzeris, 1763-1768) döneminden itibaren yalnız patrik değil, “patrik-i İstanbul ve âsitânedede mukîm cemâ’at-i metropolidan” tarafından birlikte sunulmaya başlamıştır. Bu durum, Patrikhane’nin yönetiminde *gerontismos* sisteminin kurulmasıyla ilgilidir.⁷ Bu arzuhallerde manastırbend suçunu gerektiren durumlar belirli kalıplarla ifade edilmiştir; “kendü hâlinde olmamak, ayîne mugâyir harekâta cesâret etmek, ef’âl-i şenî’aya ictisâr etmek, nice harekât-ı nâbercâyaya ictisâr etmek, ‘ırz ve edebe ve evzâ’-i nâhemvâra ibtidâr eylemek, şekâvet üzere olmak, nâsêzâ hâlât / hilâf-ı rızâ hareket [içinde olmak]” ve/veya bunların kombinasyonlarıyla ifade edilen fiillerin ayrıntıları her zaman belirtilmemiştir.⁸ Manastırbend cezasını gerektiren fiilleri tanımlarken nerdeyse tüm belgelerde kullanılan ortak ifade, fiillerin “âyîne mugâyir” olmasıdır ve belgelere düşülen notlarda patriklerin “ayinlerine müteallık düşen umurda her ne

⁶ Bu çalışmada Ermeni patriklerin sunduğu arzuhaller kapsam dışı bırakılmıştır. Hristiyan reaya veya din adamlarının manastırbend değil diğer yerlerde kalebend edildiği durumlar da mevcuttur, fakat bu çalışma manastır cezasıyla sınırlıdır. Bu çalışmada kullanılan belgeler şunlardır: C.ADL.40-2396 (25.08.1245/19.02.1820), C.ADL. 48-2858 (09.05.1233/16.04.1818), C.ZB.76-3765 (18.02.1227/03.03.1812), AE.SMHD.II.65-4641 (18.07.1231/14.06.1816), A.İDVNSMHH.d.31-821 (01.08.985/14.10.1577), AE.SABH.I.161-10769 (07.11.1798/22.09.1784), AE.SABH.I.298-20038 (06.06.1198/27.04.1784), AE.SSLM.III.205-12185 (3 Receb 1212/22.12.1797), C.ADL.102-6114 (10.09.1194/09.09.1780), C.ADL.103-6171 (11.11.1196/18.10.1782, 19 Evasıt-ı Zilkade 1195/ 28 Ekim-7 Kasım 1181), C.ADL.56-3374 (19 Cemaziyelevvel 1231/17 Nisan1816), C.ADL.57-3476 (21 Şevval 1215/7 Mart 1801), C.ADL.59-3576 (1217/1802), C.ADL.59-3577 (04.06.1134), C.ADL.60-3640 (8 Safer 1200/11 Aralık 1785), C.ADL.60-3604 (04.06.1234), C.ADL.60-3642 (22.03.1232/ 9 Şubat 1817), C.ADL.64-3868 (15.08.1194/16 Ağustos 1780), C.ADL.66-3976 (Evahir-i Zilkade 1192,) C.ADL.66-3990 (27 Safer 1247/7 Ağustos 1831), C.ADL.70-4171 (13 Şaban 1204/28 Nisan 1790), C.ADL.75-4531 (29 Receb 1218/14 Kasım 1803), C.ADL.86-5178 (Evail-i Muharrem 1174/13-23 Ağustos 1760), C.ML.641-26334 (3 Muharrem 1199/16 Kasım 1784), C.ML.776-31680 (28.08.1202), C.ZB.6-255 (09.01.1174/21 Ağustos 1760), C.ADL.4-211 (18.01.1215), C.ADL.6-386 (22 Safer 1233/1 Ocak 1818), AE.SMST III 32/2184 (21 Muharrem 1174/2 Şubat 1760), AE.SMST III 325/26135 (Evasıt-ı R 1171, 1757 Aralık sonu), C.ADL.36/2152, C.ADL.57-3425 (3 Şaban 1234/28 Mayıs 1819), AE.SSLM.III 158/9471 (15 Safer 1215/8 Temmuz 1800), AE.SSLM.III 186/9962 (21 Cemaziyelevvel 1213/31 Ekim 1798), C.ADL.78-4689 (4 Şaban 1239/4 Nisan 1824), C.ADL. 63/3764 (27 Şaban 1204/12 Mayıs 1790), C.ZB.75-3734, HAT 183/8445 (29 Zilhicce 1204?/ 9 Eylül 1790?), HAT 184-8513. Ayrıca kalebend defterlerinin transkribe edildiği yüksek lisans tezlerine de başvurulmuştur (Çeribaş, 2018; Uz, 2017; Koca, 2015; Şahin, 2017; Alemdaroğlu, 2018).

⁷ *Gerontismos* sistemi, patrikhane yönetiminde patriğin kişisel varlığına ek olarak metropolitlerden oluşan Kutsal Sinod’un da yönetimde patrikle birlikte idarede söz sahibi olmasıdır ve sancılı bir süreç sonunda 1763’te tamamlanmıştır.

⁸ Neşe Erim’in kalebendle ilgili çalışmasında rastlanan, kamu düzenini bozan diğer suçlar arasında kalpazanlık, sahte evrak düzenlemek, mezhep değiştirmeye zorlamak, yalancı şahitlik, adam öldürme ve yaralama, fuhuş, ırza tecavüz, iftira, küfür, hırsızlık, veraset anlaşmazlığı, müneccimlik, kaleden suçlu kaçırma, rüşvet ve eziyet bulunmaktadır (Erim, 1984: 83-84).

arz ve ilam ederlerse müsaade edilmesi” gerektiğini belirten berat maddeleri alıntılanmıştır. Patriklerin arzuhallerindeki talepleri Osmanlı idaresi tarafından bu maddeye dayanarak kabul edilir ve uygulanır. Söz konusu fiilleri işleyenler metropolit, piskopos, papaz, keşiş gibi Ortodoks din adamları olduğunda en sık rastlanan ifade “vazîfesi olmayan umûra sülûk etmek / işlere karışmak” olarak nitelenir.⁹ Daha vahim bir fiil ise vergilerin toplanmasına engel olmaya sebep olan (rüsûm-ı mîrînin ta‘tiline bâdi) hareketlerdir.¹⁰ Çoğu zaman şahıslar işledikleri suçtu bir daha tekrarlamamaları için defalarca uyarılmış fakat işe yaramamıştır (bi‘d-defa‘ât nush ü pend olunmuş ise de isgâ etmediğinden / merkûm pend ü nush olunmuş ise de bir vechle mütenebbih ve mütenassih olmayub harekât-ı sâbıkasında ısrâr etmekte).¹¹ Toplum düzenini bozduğu gerekçesiyle manastırlara gönderilenler arasında “aklına hafiflik gel[en]” veya “aklına hiffet târî ol[an]” “mecnûn”lar da bulunmaktadır. Tüm bu belirtilen sebepler fail için reva görülenlerin gerekçesi olarak belirtilir. ([...] vüçûhla sezâvâr-ı gûşmâl / terbiye / te‘dîb). Bunun üzerine failin bulunduğu yerden çoğu zaman yasakçı,¹² kimi zaman da mütesellim, çavuş veya voyvoda aracılığıyla alınıp sürgün yerine gönderilmesi için ricada bulunulur. Arzuhaller incelenip gerekli evrak kontrol edildikten sonra hem failin bulunduğu hem de sürgün edileceği yerdeki kadı, naib, bey, dizdar gibi görevlilere gereken fermanlar gönderilir. Bu fermanlarda failin emr-i hümayun olmadıkça kesinlikle salıverilmemesi emredilir. Kimi zaman failerin başkalarına ibret olması amacıyla sürgün edildikleri de belirtilir (ibreten li‘l-gayr).¹³ On sekizinci yüzyılın ikinci yarısından sonra sunulan dilekçelerde, sürgün edilmiş kişinin Patrikhane’den gelen mühürlü arzuhal olmadıkça salıverilmesine (ıtlâk)

⁹ AE.SABH.I.161-10769 (07.11.1798/ 22.09.1784), AE.SABH.I.298-20038 (06.06.1198/27.04.1784), AE.SSLM.III.205-12185 (3 Receb 1212/22.12.1797), C.ADL.102-6114 (10.09.1194/09.09.1780), C.ADL.103-6171 (11.11.1196/18.10.1782, 19 Evasıt-ı Zilkade 1195/ 28 Ekim-7 Kasım 1181), C.ADL.57-3476 (21 Şevval 1215/7 Mart 1801), C.ADL.59-3576 (1217/1802), C.ADL.59-3577 (04.06.1134), C.ADL.60-3640 (8 Safer 1200/11 Aralık 1785), C.ADL.60-3604 (04.06.1234), C.ADL.64-3868 (15.08.1194/16 Ağustos 1780) (ayrıca bkz. Alemdaroğlu 2018, s.499-500), C.ADL.70-4171 (13 Şaban 1204/28 Nisan 1790), C.ML.641-26334 (3 Muharrem 1199/16 Kasım 1784), C.ADL.4-211 (18.01.1215), C.ADL.57-3425, AE.SSLM.III 158/9471 (15 Safer 1215/8 Temmuz 1800) ve diğer örnekler.

¹⁰ C.ZB.6-255 (09.01.1174/21 Ağustos 1760).

¹¹ Çeribaş, 2018: 324 ve C.ADL.78-4689 (4 Şaban 1239/4 Nisan 1824), C.ADL.40-2396 (25.08.1245 /19.02.1820), AE.SABH.I.298-20038 (06.06.1198/27.04.1784), C.ADL.103-6171 (11.11.1196/18.10.1782, 19 Evasıt-ı Zilkade 1195/ 28 Ekim-7 Kasım 1181), C.ADL.57-3476 (21 Şevval 1215/7 Mart 1801), C.ADL.59-3577 (04.06.1134), C.ADL.64-3868 (15.08.1194/16 Ağustos 1780), C.ML.641-26334 (3 Muharrem 1199/16 Kasım 1784), C.ADL.4-211 (18.01.1215), C.ADL.57-3425 ve diğer örnekler.

¹² Yüksek düzey devlet görevlileri, konsolosluklar, patrikhane ve bankalar gibi yerlerde görevli muhafız ve koruma görevlileri için kullanılan bir terimdir. (Canatar, 2002, 66).

¹³ C.ADL.64-3868 (15.08.1194/16 Ağustos 1780), C.ML.641-26334 (3 Muharrem 1199/16 Kasım 1784) ve diğer örnekler.

müsaade edilmemesi uygun bir dille talep edilir (itlâkı husûsı ‘arzhâl-i ‘âcizâne ile istirhâma cesâret kılınmadıkça müsâ‘ade-i aliyyeleri buyurulmamak üzere).¹⁴

Osmanlı ceza hukukunda hapis cezasının süresi kanunda belirlenmez, fetvalarda da “tövbe ve salâh zâhir oluncaya kadar” kalınacağı belirtilir (Heyd, 1973: 302). Manastırbend belgelerinde de cezanın ne kadar süreceği kesin olarak belirtilmez ve “ıslâh-ı nefis” edinceye kadar kalacakları ifade edilir. Failin affedilip salıverilmesi prosedürü de yine patriklerin arzuhali aracılığıyla Osmanlı idaresi tarafından emredilir. Sürgün edilmiş kişiler “ıslâh-ı nefis” ettikleri ve akıl sağlığı bozulmuş olanlar “tamâm-ı sıhhat-i akl buldu[kları]/ cenûnî zâ‘il ve ber’-i tâm geldiği” (Uz, 2017: 358) gerekçeleriyle, eski hareketlerini bir daha tekrarlamamak şartıyla sürgün dönemini tamamlarlar.¹⁵ Itlâk için kimi zaman güvenilir (mu‘temedün-aleyh) kişilerin kefil olduğu (tekeffül ettiği) görülmektedir. Bazı durumlarda da af ve salıverilme için bazı şartlar koşulmakta,¹⁶ bunlar yerine getirilmediği takdirde ise daha şiddetli bir şekilde cezalandırılacakları belirtilmektedir.¹⁷ Sürgünden kurtulanlar da bundan sonra “kendi hallerinde olacaklarını” taahhüt etmektedirler. Kalebend defterleri hakkında yapılmış çalışmalarda kalebend, cezirebend, manastırbend gibi sürgün cezalarının sürelerinin belirli olmadığı ve aynı fiilleri işleyenlerin farklı süreler boyunca tutuldukları belirtilmiştir (Erim 1984: 82; İşbilir 2016; Baytimur, 2011: 59; Koca, 2015: 11; Şahin, 2017: 10; Alemdaroğlu, 2018: 132; Uz, 2017: 17; Çeribaş, 2018: 2). Bir kalebend defteri üzerinde yapılan çalışmada itlâka kadar geçen süreler hesaplanmış, en kısa sürenin on gün, en uzun sürenin ise dört yıl olduğu belirtilmiştir (Akşin ve Baytimur, 2010: 805-807). Varlaam Manastırı’nda manastırbend edilmiş bir zimminin salıverilmesi için kaleme alınan bir arzuhalde “iki seneye yakın” süren sürgün dönemi “müddet-i vafire” olarak nitelenmişse de bu tekil belgeye dayanarak bu zaman algısının her dönem veya herkes için geçerli olabileceğini varsaymak mümkün değildir.¹⁸ Fermanlarda sürgüne gönderilenlerin firar etmelerini engellemek konusunda ciddi ifadeler yer alsa da elbette firarın önlenemediği vakalara rastlanır. Kalebend cezalarının bazılarında kale dizdarlarının firara yardım ettikleri kaydedilmiştir (Erim, 1884: 85). On altıncı yüzyıl sonuna ait bir kayıta Aynoroz’a sürülmüş olan eski Varna metropolidi Parthenios’un kaçıp İstanbul’a geldiğini Patrik Ieremias kadı huzurunda ifade ve ispat etmiş, bunun üzerine Parthenios’un yakalanıp yeniden Aynoroz’daki Simona

¹⁴ C.ADL.40-2396 (25.08.1245/19.02.1820, HAT. 774/36278, AE.SABH.I.161-10769 (07.11.1798/22.09.1784), AE.SABH.I.298-20038 (06.06.1198/27.04.1784) ve diğer birçok örnek.

¹⁵ C.ADL.60-3642 (22.03.1232/ 9 Şubat 1817).

¹⁶ Fiili işledikleri yere bir daha ayak basmamak gibi “mersûm ta‘ahhüdü üzere fimâ ba’d âsitâne-i ‘aliyyeye gelmemek şartıyla cürmi afv ve manastır-ı merkûmeden itlâk” C.ML.641/26334; “piskopos-ı mersûm kazâ-i merkûm ve kurâlarına ta‘ahhüdü üzre ayak basmayup kendü hâlinde olmak şartıyla cürmü afv ve itlâk ve sebîli tahliye olunmak bâbında” Uz (2017), s. 228.

¹⁷ “bundan akdem cesaret itdiği ef’âl-i sâbıkasından isrâr kaydında olur ise te’dîb-i ekser ile te’dîb olunmak şartıyla” HAT. 774/36278.

¹⁸ AE.SMST III 325/26135, Evasıt-ı R 1171, 1757 Aralık sonu.

(Simonopetra) Manastırı'na gönderilmesi emredilmiştir.¹⁹ Burada dikkat çeken önemli bir husus, patriğin bu dönemde iddiasını kadı huzurunda tescil ettirmesidir. On sekizinci yüzyılın başından itibaren ise patriklerin meramlarını arzuhallerinde ifade etmelerinin yeterli olduğunu görmekteyiz.

On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıla ait patrik veya patrikhane arzuhallerinde, manastırbend yerinin neresi olacağı arzuhali sunanlar tarafından belirtilmiştir. Manastırbend olarak kullanılmış manastırların önemli kısmı Aynoroz'dadır. Aynoroz yarımadası, adını Kutsal Dağ anlamına gelen Agion Oros'dan alır. Onuncu yüzyıldan itibaren Ortodokslar için en kutsal yerlerden biri olan Aynoroz'da yaklaşık yirmi adet manastır bulunmaktadır. (Talbot ve Kazhdan, 1991: 224-227). Yarımadanın yüksek tepelerden oluşan zorlu coğrafi yapısı hem manastır hayatı hem sürgün için elverişli bir ortam oluşturmaktadır. Manastırbend için en sık kullanılan Aynoroz manastırları Lavra, Hilandar, Vatopedi, İviron, Dionysios ve Simonopetra manastırlarıdır. Hilandar, Lavra ve İviron ve Vatopedi manastırları, kulebend amacıyla da kullanılmıştır. Manastırbend için kullanılmış bir diğer önemli manastır da "Tırhala kazâsında kâ'in Kalambaka'da vâki' " Varlaam Manastırı'dır ve bugün Meteora olarak bilinen bölgededir. Meteora da on dördüncü yüzyıldan beri Ortodoks monastisizminin Aynoroz gibi önemli merkezlerinden biri olagelmıştır (Talbot ve Cutler, 1991: 1353-54). Kayalık yapısı sebebiyle ulaşımın güç olduğu Meteora da inzivaya çekilmek için uygun bir yerdir. Aynoroz ve Meteora bölgelerindeki manastırların fiziksel konumu ve mimari yapıları sürgünden kaçmak için engel oluştururdu. 1789 yılında görevinden azledilen patrik Prokopios, sürgün yeri olan Midilli'ye giderken önce mali hesapları düzenleyebilmek için yeni patrik Neofitos'un ricasıyla bir süre Burgazada'da alıkonmuş²⁰, daha sonra sürgün yerinin Midilli olması mahzurlu görülerek "me'men ve mahfûz" bir yer olan Aynoroz'daki Lavra Manastırı'na gönderilmesine karar verilmiştir.²¹ Prokopios, Lavra Manastırı'nda bir kulede Ekim 1792'ye kadar kalmıştır (Gedeon, 1996: 571).

On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl belgelerinde toplum düzenini bozduğu hükmüne varılan Ortodoks kadınların da patriklerin arzı vasıtasıyla kadınlara mahsus manastırlara gönderildiğine dair örnekler mevcuttur (nisvâna mahsus manastır / kızlar manastırı).²² Erkeklerde olduğu gibi kadınlarda da manastıra gönderilme gerekçesi olarak ayınlerine muhalif davrandıkları kaydedilmektedir. Kadınların sürgün edildiği manastırlar arasında karşımıza çıkan yerler Santorini (Santoron) ve Midilli adaları ile Gemlik ve Samokov'daki kadınlar manastırlarıdır. Bazı örneklerdeki kadınlar, "ırz ve edebe" aykırı olarak, toplumun ahlak

¹⁹ A. {DVNSMHM.d..31/821, 01-08-985 14 Ekim 1577.

²⁰ HAT 183/8445.

²¹ C..ML.776/31680, Uz, 2017: 182-183.

²² Bazı örnekler için bkz. C.ADL.40-2396 (25.08.1245/19.02.1820), C.ADL.40-2396 (25.08.1245/19.02.1820), C.ADL.48-2858 (09.05.1233/16.04.1818), C.ZB.76-3765 (18.02.1227/03.03.1812), AE.SMHD.II.65-4641 (18.07.1231/14.06.1816), C.ADL.56-3374 (19 Cemaziyelevvel 1231/17 Nisan 1816), C.ADL.78-4689 (4 Şaban 1239/4 Nisan 1824).

kurallarına uymayan şekilde davrandıkları gerekçesiyle manastır sürgününe gönderilmişse de gayrimüslim kadınların daha ziyade fuhuş gerekçesiyle sürgün edildiğini söyleyebilmek için bu konuda daha fazla araştırma yapmak gereklidir. Kişisel husumet gibi sebeplerin de şikâyete yol açması ihtimal dâhilindedir. 1818 Nisan ayında vaftiz için Topkapı mahallesindeki kiliseye getirilen Zoiçe'nin çocuğu, vaftizden bir gün sonra hayatını kaybeder ve defnedilir. Bu olayda kilise papazlarının bir kusuru olmadığı belirtilir. Fakat kendisinin fahişe, çocuğunun da gayrimeşru olduğu iddiasıyla Zoiçe Gemlik'teki bir manastıra gönderilir.²³

Manastırbend edilme sürecinde işleyen haber mekanizmalarında on sekizinci yüzyılda patriğin merkezi bir konumda olduğunu görüyoruz. İstenmeyen bir vakanın meydana geldiği ve halkın failden kurtulmak istediği durumlarda, Hristiyan reaya kimi zaman metropolitleriyle birlikte, şikâyetçi oldukları durumu patriğe "rûmi hat / rûmi varaka" ile bildiriyorlar; bunun üzerine patrik durumu merkeze ileten bir arzuhal kaleme alıyordu.²⁴ Bu aşamada Ortodoks halkın şikâyeti, patrik, daha doğrusu Patrikhane dâhilinde arzuhali kaleme alanlar tarafından, Osmanlı bürokrasisinin diline tercüme dilip arzuhale dönüştürülüyordu. Bu sadece Rumca'dan Osmanlıca'ya yapılan bir tercüme değildi. Halk arasında ortaya çıkan bir problemi etkin bir şekilde çözmek için merkezi idareye uygun bir dille bildirmenin de yoluydu. Patrik beratlarında da açıkça görüldüğü gibi Osmanlı idaresi de patriğin bu aracı konumunu destekliyordu (Çolak ve Bayraktar-Tellan, 2019).²⁵ Manastırbend örneklerinde, arzuhallerin kalıplaşmış dilindeki maharet, yüzyıllar içinde Osmanlı idaresinin bir parçası haline gelen Patrikhane'nin bürokrasideki yetkinliğinden ve merkezi sistemin işleyişinin bir parçası olmaktan kaynaklanan birikimine dayanıyordu.

Osmanlıca belgeler bize manastırbend edilme prosedürünün yalnızca bir yönü hakkında bilgi vermektedir. Bu aşamada manastır kayıtları yolumuzu bir nebze aydınlatır. Aynoroz manastırlarının ve diğer manastırların Osmanlı dönemine ait belgelerinden bir kısmı yayınlanmıştır. Bu kayıtlar patrikler tarafından manastırlara yazılan mektupları, Patrikhane'den gönderilen Sinod kararlarını ve Aynoroz manastırlarının kendi aralarındaki yazışmaları içermektedir. Osmanlı dönemine ait belgeleri yayınlanmış manastırlardan birisi de Hilandar Manastırı'dır (Anastasiadis, 2002). Bu belgeler arasında manastıra sürülenlerle ilgili mektup ve yazışmalar da bulunmaktadır. Hilandar'a manastırbend edilenlerle ilgili divan-ı hümayuna sunulmuş patrik arzları işleme

²³ C.ADL. 48-2858 (09.05.1233/16.04.1818).

²⁴ C.ZB.76-3765 (18.02.1227/03.03.1812), C.ADL.102-6114 (10.09.1194/09.09.1780), C.ADL.103-6171 (11.11.1196/18.10.1782, 19 Evasit-ı Zilkade 1195/ 28 Ekim-7 Kasım 1181), C.ADL.60-3640 (8 Safer 1200/11 Aralık 1785), C.ADL.64-3868 (15.08.1194/16 Ağustos 1780), C.ADL.66-3976 (Evahir-i Zilkade 1192, AE.SMST III 32/2184 (21 Muharrem 1174/2 Şubat 1760), C.ZB.75-3734.

²⁵ Ortodoks reayanın patrikleri aracılığıyla değil, kadıya arz sunarak köy veya mahallelerindeki bir faili merkeze bildirildikleri ve failerin kalebend edildikleri örnekler de mevcuttur. Aracının patrik, kadı veya ikisinin birlikte oldukları durumlar ile bu durumların niteliği konusunda daha fazla araştırma yapılması gereklidir.

konduktan sonra sürgünün uygulanması için çıkarılmış ferman kayıtlarından İstanbul merkezli prosedürü takip etmenin mümkün olduğunu gördük. Sonrasındaki prosedürü ise manastır ile Patrikhane arasındaki yazışmalardan takip etmek mümkündür. Bizzat patrikler veyahut vekilleri tarafından gönderilen mektuplarda padişahın emriyle ve bir görevli aracılığıyla sürgüne gönderilmiş olan kişiyle ilgili bilgi verilmekte ve manastırdan kaçmaması için gereken önlemlerin alınması emredilmektedir.

Aynoroz manastırları özellikle azledilmiş patriklerin kimi zaman istirahat, kimi zaman da zorunlu sürgün yeri idi.²⁶ 1761’de azledilen Patrik Serafim Vatopedi Manastırı’na gönderilmişti. İstanbul’dan manastıra patrik emri ile Nisan 1761’de mektup gönderilmiş, mektupta sabık patriğin kaçması halinde büyük zarar doğacağı ve meselenin ciddiyeti konusunda “Kutsal Sinod, ileri gelenler ve tüm Hıristiyanların” aynı fikirde olduğu belirtilmişti (Anastasiadis, 2002; 71-72). Bu kişiler “cemaat-i metropolidan, keşişhane mütevellileri ve sair rum reayaları” olarak yeniden divana arzuhal sunmak zorunda kalmışlardı.²⁷ Aralık ayı sonunda yazılan bu arzuhal üzerine Aynoroz naibine ve zabıtine gönderilen bir fermanla da sabık patrik Serafim’in Patrikhane’ye olan 66.200 kuruşluk borcunu ödemediği manastırbend olduğu Vatopedi’den ayrılmasına kesinlikle izin verilmemesi emrediliyordu. Bir diğer örnekte, Ocak 1798 tarihli mektubunda Patrik V. Gregorios, sabık patrik VII. Neofitos’un Stavronikita Manastırı’na gönderileceğine dair Sinod kararının Padişah tarafından onaylandığını bildirip, patriğin manastıra icâb ettiği şekilde kabulünü rica etmiştir. Mektupta Neofitos’un bir yeminle patriklik işlerinden feragat ettiyse de sabık bir patrik olduğunun unutulmaması gerektiği belirtilmektedir (Giannakopoulos, 2001: 137). Bu yemine rağmen Neofitos’un yeniden patrik olduğunu göreceğiz. Manastır arşivlerindeki bir başka kayda göre ise Patrik II. Sofronios 1780 tarihli mektubunda “sultanın da emriyle” Hilandar’a sürgün edilmiş olan sabık Tzerven [metropolidi]nin bir kuleye kapatılıp kaçma ihtimaline karşı çok dikkatli olunmasını emreder ve dengesiz bir karakteri olan bu şahsın Kilise için tehlike arz ettiğini ifade eder (Anastasiadis, 2002: 152-153). Patriklerin ve metropolidlerin politik husumet sonucu görevden azledildikleri durumlarda manastırbend edilmeleri çok yaygın görülen bir uygulamaydı. Dolayısıyla bunlara dair yazışmalarda hâlihazırdaki patriklerin sürgün edilen kişiye karşı Osmanlı idaresinden aldıkları yetki aracılığıyla otoritelerini etkin bir şekilde kullanabildiklerini görmekteyiz.

Patriğin Osmanlı idaresinin bir parçası olarak uygulayabildiği manastırbend cezasında fiillerin “ayine mugayir” olduğunun belirtildiğini gördük. Sürecin uygulanmasına dair belgelerde patriğin otoritesinin kaynağı olarak padişahın verdiği yetkinin yanı sıra, Osmanlı Ortodoksları nezdindeki dini otorite de bulunmaktadır. 1785’te Hilandar görevlilerine yazdığı mektupta İstanbul Patriği Gabriel, Hilandar’a padişah emriyle manastırbend edilmiş olan İmrozlu

²⁶ Buna dair birçok örnek için bakınız Gedeon, M. I. (1996), *Patriarchikoi Pinakes*.

²⁷ D.PSK.24/23. Mübaşir aracılığıyla tahsilatı emredilmiş olmasına rağmen dokuz ay sonra problem hala devam ediyordu.

Anastasis'in kuleye kilitlenmesini ve kaçmasını engellemek için çok dikkatli davranılmasını emreder, aksi halde patriğin haklı gazabına uğrayacaklarını da ekler. Öte yandan patrik, kuleye kapatılacak olan Anastasis'in kötü karakterini düzeltmek amacıyla manastır rahipleriyle düzenli olarak görüşmesini salık verir ve pişmanlık duyduğu takdirde ruhunu kurtarmak için manastırda kalmak isteyebileceğini belirtir (Anastasiadis, 2002: 165). Dini otoritesine dayanarak patriğin de burada ifade ettiği gibi, manastırbend uygulamasında failerin toplumdan tecrit edilerek vereceği zararı engellemenin yanı sıra, suçluların manastırda manevi bir dönüşüm geçirebilecekleri düşüncesi de etkili olmuş görünmektedir.

Patriklerin tehditkâr mektuplarına ve sultanların emirlerine rağmen manastır sürgünlerinden kaçabilenler elbette vardı. Manastırların fiziksel sınırlarını aşmak için yetkilerini suiistimal eden görevliler gerekiyordu. Patrik III. Gerasimos'un Hilandar görevlilerine 7 Haziran 1796 tarihinde yazdığı mektuptan, padişahın emriyle patrikhane yasakçısı tarafından Hilandar'a sürgüne gönderilmiş olan Ganos ve Horas [metropolidi] Kallinikos'un manastırdan bir şekilde kaçmış olduğunu öğreniyoruz. Yıllık ödeneği gönderilmiş olan Kallinikos, Hilandarlılar'ın ihmali yüzünden kaçmış, bu durumdan Patrikhane haberdar dahi edilmemişti. Patrik, mektubunda Bâb-ı Âli'nin sürgün edileni sorup da bulamaması durumunda manastırın başının büyük derde gireceğini ifade eder. Hilandar görevlilerine Kallinikos için gönderilen fermanın mektubu getiren ulak aracılığıyla kendisine gönderilmesini, kaçığın mübaşir aracılığıyla tekrar Hilandar'a gönderileceğini belirtir. Bu sefer rahiplerin onu kuleye kapatıp uyanık olmalarını ve yeniden kaçtırmamalarını emreder. Olay bir daha tekrar ederse Hilandarlılar'ın affedilmeyeceğini, "hem kilise hem dışarı" tarafından cezalandırılacaklarını da ekler. Kallinikos'un yıllık ödeneği (*zootrofia*) yeterli değilse artırılabilirliğini de belirtir ve aksi hareketlerin ağır bir şekilde cezalandırılacağını da tekrar ifade eder (Anastasiadis, 2002: 242-243). Bir sene sonra 24 Temmuz 1797'de bu defa Patrik V. Gregorios, Hilandarlılar'a hitaben bir mektup kalem alır ve sabık Gonas ve Horas [metropolidi] Kallinikos'un kötü davranışları konusunda onları uyarır. Yeniden kaçmaması için çok dikkatli olunmasını ve manastırın güvenli bir yerinde dikkatle muhafaza edilmesini emrederek aksi davranışın tahammül edilmeyeceğini belirtir. Kallinikos'un yıllık ödeneği için gereken 120 kuruşun yine Aynoroz'da bulunan Lavra Manastırı rahiplerinden talep edilebileceğini de ekler. (Anastasiadis, 2002: 255). Kallinikos'un iki sene sonra sürgünden kurtulmuş olduğunu görüyoruz. Hilandar arşivinde bulunan 5 Mayıs 1799'da yazılmış olan mektupta Kallinikos, hakkı olan 280 kuruşun ve kıyafetlerinin derhal -yine Aynoroz'da bulunan Karyes'teki Agios Korytza'sa gönderilmesini talep eder. Kallinikos mektubunda sürgünü boyunca kendisini büyük tehlikelere maruz bırakmış olan Hilandarlılar'dan şikâyet eder. 280 kuruştan 200'ünün ödenek olarak İstanbul'dan gönderildiği halde kendisine teslim edilmediğini, aksine kendisini birçok tehlikeye maruz bıraktıklarını yazar ve hayatta nasıl kaldığına şaşırıldığını belirtir. 80 kuruşun ise kulede kaybolan parası olduğunu, gardiyan Paisios'tan, Pazartesi'den Cuma'ya kulede yarı ölü bir halde kilitli bulunduğu bir zamanda Hilandar görevlisi Makarios'un kıyafetlerini karıştırarak bu parayı gasp ettiğini öğrendiğini bildirir.

İsteğini yapmadıkları takdirde baltacılar kâhyasını göndermekle tehdit eder ve Hilandarlılar'ın cevabını beklediğini belirtir (Anastasiadis, 2002: 326-328). Kallinikos'un mektubu, sesini duymaya alışık olmadığımız karakterlerden birine ses vermesi ve bürokratik süreçlerin ardında kaybolan binlerce örnekten birini renkli bir şekilde göstermesi açısından ilginç bir örnek.

Bu örnekte dikkat çeken ayrıntılardan biri, sürgün edilen kişinin harcamaları için yapılan yıllık ödenek meselesidir. Devletin beden kontrolü aracılığıyla bireyi dönüştürme niyetinin henüz var olmadığı düşünülen "hapisane öncesi" dönemde, mahpusların ihtiyaçlarını kendilerinin karşılaması gerektiğinin kadı sicillerinde kayıtlı olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra zaman zaman fakir olanlara hazineден ekmek verildiği veyahut hayırseverlerin yardım ettikleri de görülmektedir (Yıldız, 24-25). Manastır kayıtlarında ise patriklerin manastırbend edilenler için ödenek tahsis ettiğini görmekteyiz. Manastırbend edilenlerin yıllık ödeneği ilgili bir ayrıntıyı da yine Patrik V. Gregorios'un mektubundan öğreniyoruz. 1798 Şubat'ında gönderilen mektupta, Hilandar'a kulebend edilmek üzere padişah emri ile yasakçı tarafından gönderilen Aleksios'un manastıra kabul edilip kaçmaması için dikkat edilmesi tembihlendikten sonra yasakçının ödenek olarak senelik 50 kuruş teslim edeceği belirtilir (Anastasiadis, 2002: 280-281).

Manastırbend sürecinin işleyişinin Osmanlı merkezi idaresindeki safhasını gösteren belgelerde patriklerin aracı konumunu gördük. Buna göre patrikler cezayı gerektiren fiili merkeze haber veriyor ve cezanın nerede ve ne şekilde uygulanacağını belirterek kabulünü rica ediyorlardı. Prosedürün uygulanma kısmında yapılacak değişikliklerde patriğin müdahale edebildiğini bir belgeden görüyoruz. Buna göre Patrik V. Gregorios 15 Eylül 1797 tarihinde Hilandar'ın görevlilerine hitaben yazdığı mektupta, bir süre önce manastırbend edilmek üzere gönderilmiş olan Eğrikapı'dan bakkal Hacı Yanni'nin oğlu Aleko'nun genç olduğu için kule cezasından muzdarib olduğunu ve kendisine biraz merhamet gösterilmesini rica eder. Fakat Aleko'nun manastır dışına çıkmasına izin verilmemesi gerektiğini de ekler (Anastasiadis, 2002: 261-262). 1821 isyanı sebebiyle idam edilecek olan V. Gregorios'un ilk patriklik dönemi 1797 yılının Mayıs ayında başlamıştı. Aleko'nun kulebend edilmesini Gregorios mu yoksa kendisinden önceki patrik III. Gerasimos mu istedi bilmiyoruz, fakat yeni gelen patriğin kendisinden önce verilmiş bir cezayı hafifletmek için mektup yazmış olabileceğinin ihtimal dâhilinde olduğunu düşünebiliriz. Bir diğer ihtimal kulebend cezasının da Gregorios tarafından istenip daha sonra hafifletildiği olabilir. Her iki halde de kulebend cezasının manastırbende dönüştürülerek hafifletilmesi talebinin patrik ricasıyla iletildiğini görüyoruz.

Sonuç

Hıristiyanlık tarihinde altıncı yüzyıldan itibaren din adamı olmayanlar için de uygulanmaya başlayan manastır sürgünü son yıllarda özellikle Geç Antik dönem ve Orta Çağ tarihçileri tarafından çalışılarak manastırların ceza çekme mekânları

olarak hapisane tarihindeki yeri bağlamında yeniden değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Osmanlı idaresindeki Ortodoks Hristiyanların manastırbend edildiği Osmanlı tarihçilerince bilinmesine rağmen bu uygulamanın işleyişi, aktörleri ve süreci yeteri kadar ele alınmamıştır. Manastır kayıtlarındaki yazışmalar, cezanın uygulanması sürecindeki bazı ayrıntıları gün ışığına çıkartarak Osmanlı gayrimüslimlerinin kurumsal tarihine katkı sunacak niteliktedir.

Osmanlı gayrimüslimlerine dair tarihyazımında patriklerin yetkileri, imtiyazları ve sınırlılıkları bugüne kadar merkezi bir yer tutmuştur. Bu tartışmalar özellikle beratlar üzerinden yapılmaya çalışılmış, patriklerin pozisyonu, iki ucunda milletbaşı ve mültezimin olduğu bir skala üzerinden tartışılmalıdır. Manastırbend uygulamasını bir işleyiş olarak ele alıp karar ve uygulama mekanizmasında yer alan figürlere baktığımızda öncelikle patriğin konumuna dair bir fikir edinmek mümkündür. Yerel düzeyde istenmeyen olaylardan patriğin haberdar edilmesi süreci, sonrasındaki arzuhal sunma prosedürü ve kararın çıkma süreci, on sekizinci yüzyıldan itibaren patriğin Ortodoks Osmanlılar ile Osmanlı merkezindeki aracı konumunu ortaya koymaktadır.²⁸ Manastır arşivlerindeki yazışmalar ise sonrasında patriğin hangi durumlarda müdahale ettiğini ve uygulamaya dair diğer ayrıntıları göstermektedir. Örneğin cezanın hafifletilmesi, firar durumlarında izlenecek prosedürün açıklanması gibi.

Patrik mektuplarında dikkat çeken önemli ayrıntılardan biri, patriğin manastır görevlilerine yönelik verdiği emirlerdeki dayanak noktalarıdır. Örneğin mektuplarda altı çizilen ayrıntılardan birisi de manastırbend edilenlerin padişah fermanıyla gönderildiğidir. Bu ne anlama gelmektedir? Patriğin Ortodoks Osmanlılara hitap ederken dayandığı yetkilerden en önemlisinin padişah fermanı olmasını, patrik ile sultanlar arasında bu dönemde konsolide olmuş olan iş birliğinin yansımalarından biri olarak değerlendirmek gerekir. Benzer şekilde firar gibi olumsuz durumlarla karşılaşıldığında da hem bu durumdan Osmanlı idaresinin haberi olması ihtimalinde manastırın başına gelebilecek tehlikeler hatırlatılmakta, hem de patriğin bu duruma yönelik öfkesi güçlü bir şekilde ifade edilmektedir. Bu iki unsurun yani hem Osmanlı merkezi idaresinin çizdiği sınırlar hem de patriğin dini otoritesinin birlikteliği, on sekizinci yüzyıl sonunda Patrikhane'nin Osmanlı idaresindeki konumuna dair önemli bir göstergedir.

Manastır arşiv tanıklıklarının Patrikhane'nin Osmanlı idaresindeki dönüşen yeri konusundaki katkısının yanı sıra, Osmanlı döneminde manastır ve hapis mekânları ve uygulamaları arasındaki ilişki konusundaki katkı potansiyeli açısından da çalışılması gereken kaynaklardır. Örneğin sürgün edilenlerin masraflarının kim tarafından karşılandığını yazışmalarda gördük. Bunun yanı sıra süreçte yer alan ve bugüne kadar sesini pek duymadığımız bazı aktörlerin de sesleri bu belgelerde duyulur hale gelmektedir; sürgün edilenler veyahut kulebend cezasına çarptırılanların parasını çalanlar gibi. Yapılacak daha fazla çalışma

²⁸ Bu aşamada yeni sorular ortaya çıkmakta ve bunları cevaplandırabilmek için daha fazla çalışma gerekmektedir. Örneğin kadı ve patriğin aracı konumları farklı dönemlerde ve farklı durumlara bağlı olarak ne şekilde değişmişti gibi.

sonucunda ulaklar, manastır görevlileri, gardiyanlar, sürgünlerin yakınları, politik olarak iş birliği içinde oldukları kişiler gibi başkalarının da seslerini duymak mümkün olabilir.

Bu örneklerde ortaya çıkan farklı pratikler ve çeşitlilikler “modern öncesi” dönemde hapis mekânlarının “modern” dönemden farklı işlediğine dair genel kabulü sarsmasa da en azından farklı uygulamaları ve çeşitliliği göstermesi açısından yeni çalışmaların başlangıcı olma potansiyeli taşımaktadır. Yeni çalışmalar hem Osmanlı dönemindeki pratikler açısından bilгимizi artıracak hem de daha genel anlamda hapis hayatının tarihi gibi konularda Osmanlı idaresindeki örneklerin de dikkate alınması açısından yararlı olacaktır. Dahası “erken modern” ve “modern” terimlerinin Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda Avrupa’yla karşılaştırmalı olarak kullanılıp kullanılmayacağı konusundaki tartışmalarda da yine Osmanlı hapis pratikleri ve mekânları, üzerinde durulması gereken konular arasında görünmektedir.

Manastırbend uygulaması üzerinden yapılan bu küçük çaplı çalışma, manastır arşivlerinin Osmanlı ana akım tarih yazıcılığına önemli katkılar sunma potansiyeli barındırdığını ortaya koymaya çalışmıştır. Manastır arşivlerinde bulunan ve bir kısmı yayınlanmış belgeler, yalnızca gayrimüslimlerin tarihi için değil hem Osmanlı çalışmaları hem de sosyal tarihin diğer soruları için sunacağı katkı potansiyeliyle tarihçiler tarafından çalışılmayı beklemektedir.

Kaynakça

- Akşin A., Baytimur S. O. (2010). 25 Numaralı kalebend defterinin tanıtımı ve kalebend defterlerinin Osmanlı sosyal tarihi bakımından önemi. *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler, IV/I*, s. 783-812.
- Alemdaroğlu, Ş. (2018). *20 Numaralı Kalebend Defteri (1780-1782) Değerlendirme ve metin*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Alexander J. (2003) The Turkish documents of the Orthodox Christian monasteries as sources for the study of the Ottoman period in Greece. *Balkanlar ve İtalya’da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri (16-17 Kasım 2000)*, Ankara, 1-7.
- Anastasiadis, V. (2002). *Archeio tis I. M. Chilandariou. Epitomes metabyzantinon eggrafon*. Atina: EIE.
- Baytimur, S. O. (2011). *Osmanlı Devleti’nde hapis ve sürgün cezaları (1791-1808)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Canatar, M. (2002). Kavas. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, 66-68.

- Çeribaş, V. (2018). *33 Numaralı Kalebend Defteri (s.1-133/H-1227-1229/M-1812-1814) (Metin ve İnceleme)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çolak, H. ve Bayraktar-Tellan, E. (2019). *The Orthodox Church as an Ottoman institution: A study of early modern patriarchal berats*. İstanbul: Isis.
- Erim, N. (1984). Osmanlı İmparatorluğu'nda kalebentlik cezası ve suçların cezalandırılması üzerine bir deneme. *Osmanlı Araştırmaları*, S.4, 79-88.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin Doğuşu* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: İmge.
- Gedeon, M. I. (1996). Gedeon, Manuel. *Patriarchikoi Pinakes: Eidiseis istorikai biografikai peri ton Patriarchon Konstantinopoleos*, Atina: Syllogos pros Diadosin Ofeilimon Biblion.
- Giannakopoulos, A. (2001). *Archeio tis I. M. Stavronikita. Epitomes eggrafon, 1533-1800*. Atina: EIE.
- Heyd, Uriel. (1973) *Studies in old Ottoman criminal law* (Edt. V.L. Ménage). Oxford: Clarendon Press.
- Hillner, J, Ulrich, J., Engberg, J. (2016). *Clerical exile in late antiquity*. New York: Peter Lang.
- Hillner, J. (2007). Monastic imprisonment in Justinian's novels. *Journal of Early Christian Studies* S. 15:2; s. 205-237.
- Hillner, J. (2011). Gregory the Great's "Prisons": Monastic confinement in early Byzantine Italy. *Journal of Early Christian Studies* S. 19:3, s. 433-471.
- Hillner, J. (2015). *Prison, punishment and penance in late antiquity*. New York: Cambridge University Press.
- İşbilir, Ö. (2016). Kalebend. *TDV İslam Ansiklopedisi*, EK-2, s. 5-7.
- Koca, U. (2015). *17 Numaralı kalebend defterine göre Hicri 1182-1188 (M. 1768-1774) yılları arasında Osmanlı Devleti'nde suç, suçlu, hapishaneler ve cezalar*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Söylemez, M. M. (2010). Kalebend cezası bağlamında Osmanlı'da Patrikhanenin yargılama ve ceza ehliyeti üzerine bazı notlar. M. F. Arslan, M. V. Bilici (Edt.), *Dinsel ve Kültürel Farklılıklann Birarada Yaşaması: İstanbul Tecrübesi* (s. 135-156). İstanbul: Pelikan.
- Şahin, F. (2017). *11 Numaralı Kalebend defterine göre (s.1-196) H. 1166-1167 /M. 1753-1754 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde suç, suçlu ve cezalar (Değerlendirme-metin)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Talbot, A. M., Cutler, A. (1991). Meteora. *The Oxford Dictionary of Byzantium, Vol II*. New York, Oxford: Oxford University Press, s. 1353-1354.

- Talbot, A. M., Kazhdan, A. (1991). Athos, Mount. *The Oxford Dictionary of Byzantium, Vol I*. New York, Oxford: Oxford University Press, s. 224-226.
- Tsougarakis, N. I. (2014). Prisons and incarceration in fourteenth-century Venetian Crete. *Mediterranean Historical Review*, 29:1, s. 29-55. DOI: 10.1080/09518967.2014.897052
- Uz, R. (2017). *24 Numaralı kalebend defterine (H. 1203-1205 / M. 1788-1790) göre Osmanlı Devleti'nde suçlar, suçlular ve cezalar (Değerlendirme ve metin)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Vatin N., Veinstein G. (2010). *Documents de travail du CETOBAC N°1- Janvier 2010, Les archives de l'insularité ottomane*.
- Vryzidis N. (2019). Textiles and Ceremonial of the Greek Orthodox Church under the Ottomans: New Evidence on Hil'ats, Kaftans, Covers, and Hangings. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 6/1 (Spring 2019), s. 61-80.
- Yıldız, G. (2012). *Mapusâne, Osmanlı hapisanelerinin kuruluş serüveni (1839-1908)*. İstanbul: Kitabevi.